УДК 398.1

И.К. Фазлетдинов

БАШКОРТСТАН ТАТАРЛАРЫНЫҢ КАЧКЫННАРҺӘМ КАРАКЛАР ТУРЫНДАГЫ РИВАЯТЬЛӘРЕНДӘ ТАРИХ ҺӘМ МИФОЛОГИЯ СИНТЕЗЫ

Статья посвящена исследованию отражения мифологических воззрений в преданиях татар Башкортостана о ворах и разбойниках, их взаимосвязи с историческими фактами. По характеру главного героя автор классифицирует данные произведения на два типа: о «благородных» и о «простых» разбойниках. Проведя тщательный анализ обеих групп, он отмечает то, что в преданиях о «благородных» разбойниках мифологическая составляющая является более выраженной, чем в произведениях второго типа. Отдельно выделяются и анализируются мотивы, связанные с апотропеической, экзапатетической и криптической магией; исследуется отражение антропоморфических и зооморфических воззрений народа в преданиях указанного типа. Проведя межжанровые параллели между преданиями и сказками, автор приходит к выводу о том, что анализируемые произведения являются синтезом тотемистических, анимистических и антропоморфических воззрений наших предков с реальной историей народа.

Ключевые слова: предание, легенда, мифология, мотив, трансформация, беглец, разбойник, «благородный», «простой».

The article is devoted to the study of the reflection of mythological views in the legends of the Tatars of Bashkortostan about thieves and robbers, their relationship with historical facts. According to the nature of the protagonist, the author classifies these works into two types: about «noble» and «simple» robbers. After a thorough analysis of both groups, he notes that in the legends about the «noble» robbers, the mythological component is more pronounced than in the works of the second type. The motives associated with apotropaic, exapathetic and cryptic magic are singled out and analyzed separately; the reflection of anthropomorphic and zoomorphic views of the people in the legends of this type is investigated. Having drawn inter-genre parallels between legends and fairy tales, the author comes to the conclusion that the analyzed works are a synthesis of totemic, animistic and anthropomorphic views of our ancestors with the real history of the people.

Keywords: legend, mythology, motive, transformation, fugitive, robber, «noble», «common».

Хәзерге Башкортстанга караган җирләрдә борын-борыннан яшәүче татар халкының фольклор репертуарында качкыннар һәм караклар турындагы риваятьләр сан һәм әсәрләрнең идея-эстетик кыйммәте ягыннан әһәмиятле урын алып тора. Бу безгә соңгы елларда чыккан тупланмаларда аларны мөстәкыйль цикл буларак аерымларга мөмкинлек бирде [Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр..., б. 139–144; Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш..., б. 63–64; Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк..., б. 71–74; Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк..., б. 76–77].

Качкыннар һәм караклар турындагы риваятьләр Башкортстанның татарлар укмашып яшәгән районнарында 1970 еллардан бирле теркәлеп килә. Аларга таянып, Башкорт дәүләт университетының филология факультеты татар-рус бүлеге студентлары, аерым алганда, Д.А. Зиннуров 1975 елда «Нуриман районы легендалары», М.Г. Закиров 1979 елда «Караидел һәм Аскын районы татарларының легендалары» дип аталган диплом эшләрен яклыйлар. Ике хезмәтнең дә фәнни җитәкчесе булып филология фәннәре кандидаты, доцент Р.М. Мөхәммәтҗанов чыгыш ясый. Әлеге эшләрдә чагылыш тапкан һәм качкыннар турында хикәяләгән дүрт риваять – «Баязит урманы», «Хөсәен имәнлеге», «Бәкер тавы» һәм «Миндулла куышы» – соңыннан «Татар халык иҗаты» академик уникетомлыгының 1987 елда нәшер ителгән «Риваятьләр һәм легендалар» китабына урнаштырыла [Татар халык…, б. 92–93].

Р.М. Мөхәммәтҗановның 1996 елда вакытсыз вафатыннан соң, ул башлаган эш безнең тарафтан дәвам иттерелде. 2018 елда нәшер ителгән «Башкортстан татарлары фольклоры: риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр» китабына без татар фольклор фәнендә беренче тапкыр качкыннар һәм караклар турындагы халык прозасы әсәрләрен тарихи риваятьләр составындагы мөстәкыйль цикл буларак аерып чыгардык, һәм югарыда атап үтелгән дүрт үрнәктән тыш, янә 1996–2010 елларда студентларның фольклор практикасы вакытында язып алынган 13 яңа риваятьне шушы баш астында урнаштырдык [Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр..., б. 139–144]. Алдагы дүрт риваять Башкортстанның Аскын, Караидел, Нуриман кебек төньяк районнарында теркәлгән булса, соңгылары көнбатыш һәм төньяк-көнбатыштагы Туймазы, Кушнаренко, Чакмагыш, Илеш, Балтач һәм Яңавыл районнарында язып алынды.

Соңгы елларда Башкортстанда яшәүче татарларның фольклорын җыю эшенә урындагы энтузиастлар һәм үзешчән тикшеренүчеләр җәлеп ителде. Шундыйларның берсе – Караидел районының Караидел авылында яшәүче язучы һәм журналист Заһит Мурсиев безгә үзе җыйган күпсанлы фольклор үрнәкләрен китерде. Алар арасында төрле характердагы бәетләр дә, риваятьләр дә, сөйләкләр дә, мәзәкләр дә бар. Бу язмалар әлегә кадәр беркайда да басма рәвештә дөнья күрмәгән, алар урындагы халыкның тел үзенчәлекләрен саклап язып алынган, паспортлаштырылган, ягъни җыючы фольклор фәненең барлык таләпләренә дә тугры калып эш иткән. Материаллар арасында Хөснияр качкын турындагы өч риваять тә бар. Аларны Заһит Мурсиев Башкортстанның Аскын районы Әмир авылында туып, хәзер Ханты-Манси автономияле округының Ньяган каласында яшәүче Явидә Мөкъсиновадан (1962 елгы) язып алган. Хөснияр качкын образы Аскын-Караидел якларында шактый киң таралса да, киңкүләм укучыга әлегә кадәр билгеле түгел иде. Димәк, Башкортстанда фольклорчылар өчен һаман да «ак тап» булып калган авыллар да, образлар да шактый булып чыга әле. Шуны истә тотып, Башкортстан

татарлары авызыннан теркәлгән качкыннар һәм караклар турындагы риваятьләрне системалаштырып һәм классификацияләп, язмабызның кушымтасына урнаштыруны максатка ярашлы дип таптык. Текстларның оригиналлары Башкорт дәүләт университеты татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасының фольклор фондында саклана.

Гыйльми тикшерү җәһәтеннән, рус фольклорчысы Н.А. Криничная атап үтелгән цикл риваятьләрен үзәк персонажларының характеры, риваятьченең аларга мөнәсәбәте, мотивлар комбинациясенә карап, ике төркемгә аера. Беренчесенә «изгелекле» караклар турындагы мисаллар караса, икенчесе «гади» караклар хакында сөйләүче үрнәкләрдән тора [Криничная, с. 171]. Әлеге бүленеш Башкортстан татарлары репертуарына карата да үз-үзен аклый.

«Изгелекле» караклар турындагы риваятьләр белән беренче танышудан ук шул күзгә ташлана: барлыкка килү вакыты, геройлары, таралу географиясе, башкаручылары төрле булсалар да, аларга мөһим уртаклык, типологик охшашлыклар хас.

Беренче уртаклык социаль характерлы. «Изгелекле» каракларның берсе дә рәхәт тормыштан байларны талый башламаган, моңа аларны милли-колониаль изү, чиновникларның кансызлыгы, җирле хакимиятнең гади кеше мәнфәгатьләренә битарафлыгы дучар иткән. Мәсәлән, Нуриман районы Кызыл Яр авылында язып алынган «Миндулла куышы» риватендә бай үз улына «рекрутлык килеп» җиткәч, «чиновникларны сатып ала да, үзенең улы өчен Миндулланы җибәрә... Нык кайгырудан Миндулланың әнисе үлә, ә этисе чиргә сабыша». Бу хәбәрне ишеткәч, «ничәмә стражникны бәреп ега да егет, сыза урманга». Илеш районы Йонны авылында теркәлгән «Яркәй тавы» исемле үрнәктә үзәк герой патша тарафыннан салынган «авыр салым җыючыларны тукмап», куып җибәрә. Үч алырга дип, кораллы гаскәрләр килгәч, «авылны ташлап, шушы тауга качып китә». Туймазы районы Тукай авылында теркәлгән «Гәрәй сазлыгы» дип аталган әсәрдә кыю егет «байларга көн күрсәтмәгән»лектән, аларның үченнән шушы сазлыкка яшеренеп котылырга мәҗбүр була. Шушы ук районның Карамалы-Гобәй авылында язып алынган «Япарай куышы» исемле риваятьтә Яппар «бик озын» «солдат хезмәтенә барудан» кача. 2021 елда Заһит Мурсиев тарафыннан Аскын районында теркәлгән «Хөснияр качкы» риватендә исә вакыйгалар Совет чорына күчерелеп, 1941 ел белән нисбәтләнә; үзәк геройның туган җире, яшәү рәвеше дә конкретлаштырыла: «Хөснияр Мөскелде авылыннан булган. Мылтыгы белән ауга йөрергә яраткан. Үзе сал агызуда эшләгән була», – дип әйтелә. Сталин дәверендәге кырыс тәртипләр, каты хөкемгә тарттырылу куркынычы Хөсниярны качкынлык юлына басарга мәҗбүр итә: «Үзе сал агызуда эшләгән була. Шулай 1941 елда, сугыш алдыннан, Уфага сал агызып төшеп баралар. Юлда саллары тарала, ә калганын сатып җибәрәләр. Шуннан соң Хөснияр, хөкем ителүдән куркып, качкылыкка китә». Күренүенчә, әлеге образларда халыкның гадел булмаган җәмгыять тәртипләренә стихиячел протесты чагылыш

таба. Күренекле фольклорчы Фатих Урманче сүзләре белән әйтсәк, «тормыш авырлыгыннан качып, урманда яшәү – азатлык өчен көрәшнең пассив формасы» [Урманче, б. 298]. Шушы юлга басучылар якташларын түрәләр залимлыгыннан яклаучы идеаль геройлар буларак тасвирланып, риваятьченең ачык симпатиясе белән сугарылалар.

Икенчедән, югарыда әйтелгәннәргә бәйле рәвештә, «изгелекле» каракларның зыяны да гади халыкка түгел, ә бары тик эксплуататорларга каршы юнәлтелгәнлеге күзгә ташлана. «Юлда төнен калучыларның мәетләре табыла – байларныкы, патша чиновникларыныкы. Баязит качкын аларның байлыкларын, атларын ярлыларга өләшкән», – дип әйтелә Караидел районы Багазы авылында теркәлгән «Баязит урманы» риваятендә. «Миндулла куышы» исемле үрнәктә дә герой бары тик «байларның юлларын баса, аларның малларын, акчасын ярлыларга өләшә». Аскын районы Аскын авылында язып алынган «Бәкер тавы» риваятендә дә батыр «авыл байларына һич көн күрсәтмәгән». Яңавыл районы Айбүләк авылында теркәлгән «Кокушкин тавы» риваятендә Кокуш исемле атаман «бай кешеләрне талап көн күргән, ә ярлыларга кагылмаган». Совет чорында иҗат ителгән «Хөснияр качкы» риваятенә дә шушы традицион мотив кучерелә: герой «яшеренеп кенә авылына кайтып йөргән була, ләкин ярлы-ябаганың әйберенә тимәгән. Киресенчә, тапкан малын өләшеп бирер булган». Шулай итеп, бу образлар һәммәсе дә аерым бер урынга бәйләнгән һәм локаль характерда булсалар да, аларны бер үк төрле типологик охшашлыклар берләштерә.

Өченчедән, качкыннар нинди генә кыю, көчле рухлы шәхес булмасыннар, аларның язмышы бары тик фаҗига белән генә тәмамлана, бу геройлар я үтерелә, я сөргенгә җибәрелә, я хәбәрсез югала. Мәсәлән, «Бәкер, каты чабып килгән уңайга, аты белән таудан елгага ташланган, ди» («Бәкер тавы»); «Миндулланы сөргенгә җибәрәләр. Бүтән бу якка кайтмый инде ул, һәлак булгандыр» («Миндулла куышы»); «Ләкин патша гаскәрләре барыбер Яркәй качкынны тотып алганнар» («Яркәй тавы»); «Байлар сазлыкны бер ел буена көнетөне саклаганнар, имеш. «Гәрәй дә шунда ачлыктан үлгән икән», – дигән имеш-мимешләр йөри халык телендә» («Гәрәй сазлыгы»). Бу исә җәмгыятьтәге гаделсез тәртипләргә каршы ялгыз стихиячел баш күтәрүләрнең нәтиҗәсезлеген, перспективасыз булуын халыкның төшенүен аңлата. Татарларда юкка гына «Ялгыз сыерчык яз китерми»,– дигән мәкаль йөрми бит. Фатих Урманче билгеләвенчә, «Русия империясендә милли һәм социаль изү шулкадәр көчле була ки, гади халык аннан качкын булып кына котыла алмый, әлбәттә» [Урманче, б. 298]. Бары тик соңрак чорда иҗат ителгән «Хөснияр иректә» риваятендә генә геройның XX гасырның 70 нче елларында милиция майоры кыяфәтендә Свердловск шәһәрендә йөрүе хәбәр ителә. Ләкин ул кулга алынмаса да, барыбер яшеренеп яшәргә мәҗбүр була. Димәк, моны да тулы ирек дип атап булмый. Шулай итеп, фаҗигалылык, драматизм әлеге төр риваятьләр өчен янә бер уртак сыйфат булып тора. Бу исә аларны бәет жанры поэтикасына якынайта.

Н.А. Криничная билгеләвенчә, «изгелекле» карак образларында «рудиментлар формасында булса да, кайбер архаик сыйфат һәм функцияләрнең саклануы күзгә ташлана [Криничная, с. 174]». Бу – татар риваятьләренә дә хас күренеш. Аеруча ул качкыннарның килеш-килбәтен, көчен тасвирлаганда ачык сизелә. Мәсәлән, «Баязит качкын зур, мәһабәт гәүдәле, чем кара озын чәчле булган... Аты исә теләсә нинди сазлыкларны да, елга-күлләрне дә җилдәй үткән» («Баязит урманы»); Миндулла «әле яшүсмер чагында ук өч яшьлек үгезне бер сугуда үтереп салган» («Миндулла куышы»); «Кокушның сызгыруы берничә чакрымга ишетелгән» («Кокушкин тавы»); «Хөснияр югалып калмый, өйнең мөешен күтәреп, баздан чыгып кача», «Качкы ике яклап саклап торган милиционерларның якаларыннан тотып башлары белән чәкәштерә дә, тәрәзәдән чыгып та кача» («Хөсниярнең үткерлеге»). Әлеге тасвирламаларда борынгы зооморфик һәм антропоморфик күзаллауларның, алыпларга бәйле мифологик традицияләрнең, трансформация кичереп, социаль характердагы «изгелекле» караклар турындагы риваятьләр тукымасына килеп керүен сиземләргә була. Фольклор әсәрләре өчен бу – табигый күренеш. Мәсәлән, 1773–1775 еллардагы Крестьян сугышы турындагы тарихи риваятьләр циклында Салават Юлаев һәм Емельян Пугачев образларына легендар алыпларга хас сыйфатлар күчерелүен без Башкортстан татарларыннан язып алынган күпсанлы үрнәкләргә таянып исбатлаган идек инде [Фазлутдинов, с. 308–310]. Шушы ук алым качкыннар һәм караклар турындагы әсәрләрдә дә кабатлана.

«Баязит урманы» риваятендәге качкынның үлемен тасвирлаган эпизодта да мифологик карашларның калдыкларын күрергә мөмкин. Биредә «Бервакыт үзенең сөйгәне Маруся янына килгәндә, сагалап торып, Баязитны тотып алалар. Ычкыныр иде, озын чәченнән эләктергәннәр. Һәлак була Баязит качкын»,– дип хәбәр ителә. Ягъни, качкынның үлеменең сәбәбе аның чәче дошман кулына эләгү белән аңлатыла. Күренекле фольклорчы В.Я. Пропп билгеләвенчә, борынгы җәмгыятьтә «чәч – җан я магик көч урыны. Чәчсез калу – көчне югалту» булып исәпләнгән [Пропп, с. 41]. Әлеге фикер башка галимнәр тарафыннан да куәтләнә [Татар мифлары, б. 274; Минһаҗетдинов, б. 211–212; Турсунов, с. 175]. Мәсәлән, Г.Н. Потанин мәгълүматлары буенча, тува халкының батырлар турындагы әкиятендә Хангавай атлы пәһлеван, үзе җиңгән Ерсары – Мөгенең көчен юкка чыгару өчен толымын кисеп ала [Турсунов, с. 174]. Башкорт фольклорчысы Ә.М. Сөләйманов исә «эпик кобаерларда, батырлар турындагы әкиятләрдә кошка әверелеп очарга сәләтле кызның (яки кыз-батырның) герой толымыннан эләктерүе була – ул шунда ук үзенең җиңелүен таный»,– дип яза һәм бу фикерен «Акбүзат», «Заятүләк белән Сусылу» эпослары һәм «Һанай батыр» әкияте мисалында раслый [Сөләйманов, б. 309]. Шулай итеп, «чәчсез булу – ул изге мифик көчләрнең яклавыннан мәхрүм булу дигән сүз, җаныңны явыз мифик көчләргә бирү дигән сүз» [Минһаҗетдинов, б. 212]. Шулай итеп, төрле халыклар фольклорында чәчкә

тылсымлы сыйфатлар биреп, аны җан һәм көч саклана торган сакраль урын итеп санау типологик уртаклык булып тора.

Димәк, «Баязит урманы» риваятендәге качкынның үлеме дә һич тә очраклы түгел. Ул чәче дошман кулына эләгү аркасында һәлак була. Чәчен югалту белән бергә, ул үзенең көчен дә җуя. Шулай итеп, борынгы мифологик мотив, беренче карашка, тулысынча реаль, социаль эчтәлеккә корылган хикәяткә дә килеп керә. Димәк, качкыннар турындагы риваятьләрнең генетик тамырлары борынгы мифологиягә килеп тоташа дип исәпләргә мөмкин. Риваятьтә моны дәлилләүче тагын бер күрсәткеч бар. Баязит үзе үлсә дә, аның җаны үлми, «шәүләсе, байларга шом салып, озак еллар урманда йөргән, имеш. Урман исеме дә шуннан торып калган». Көчләп үтерелгән кеше каны түгелгән җирдә өрәк күренү – шулай ук борынгы мифологик ышану. Тикшеренүчеләр фикеренчә, ул татарларда ислам кергәнче үк яшәгән [Насыйри, б. 51; Татар мифлары, б. 130–138]. Димәк, әлеге социаль эчтәлекле риваятьтә дә без анда тасвирланган вакыйгалардан күпкә алданрак туган мәҗүси ышануларның традиция буларак дәвам иттелүен күрәбез.

Н.А. Криничная билгеләвенчә, «изгелекле» карак образы халыкның тарихи прозасында алдарак формалашкан «гади» карак образын кысрыклап чыгара алмый, чөнки чынбарлыкта да алар янәшә яшәп киләләр [Криничная, с. 172]». Шуңа күрә дә Башкортстан татарларының качкыннар һәм караклар турындагы риваятьләр циклында «гади» караклар турындагы әсәрләр дә шактый. Аларның «изгелекле» карак образларыннан төп аермасы талау, юл басуларның характерына кайтып кала. «Изгелекле» караклар бары тик байларны гына талап, тапкан малларын гади халыкка өләшсәләр, «гади» караклар байларның да, ярлыларның да мөлкәтен тартып алалар, аерма ясамыйлар; урланган байлыкны да фәкать үз мәнфәгатьләрендә генә файдаланалар. Шуңа күрә дә соңгы типтагы риваятьләрдә сөйләүченең бу образга карата симпатиясе сизелми. Шул ук вакытта ачыктан-ачык антипатиясен дә тоемлау авыр. Нигездә, мондый риваятьләр урын атамасын артык эмоциональ-экспрессив төсмерләргә баетылмаган вакыйга белән аңлатудан гыйбарәт.

«Изгелекле» караклар турындагы риваятьләрдә, гадәттә, батыр һәлак булган урын («Баязит урманы», «Бәкер тавы», «Гәрәй сазлыгы»), я булмаса ул патша гаскәрләреннән яшеренеп яткан җир («Япарай куышы», «Миндулла куышы», «Яркәй тавы», «Кокушкин тавы») әлеге качкынның исемен алса, «гади» караклар хакында сөйләүче әсәрләрдә аларның исеме белән халыктан урлап алынган мал-мөлкәт яшереп сакланган чокыр-ерымнар атала. Моңа мисал итеп Туймазы районы Бишенде авылындагы «Әхмәт кулы», Кушнаренко районы Илек авылындагы «Каһәрмән чокыры», Чакмагыш районы Калмашбаш авылындагы «Гайнетдин чокыры» кебек риваятьләрне китерергә мөмкин. Бу урыннарның һәммәсендә дә исемнәре әлеге топонимнарга күчкән каракларның урланган мал-мөлкәте ят күзләрдән яшереп сакланган.

Хәтта урын-җир атамасында «гади» каракның исеме урын алуы аның биредә һәлак булуы белән аңлатылган очракта да, бу үлем һәртөрле героикадан азат. Карак, кагыйдә буларак, я мал бүлешкәндә, я аның байлыгыннан көнләшүчеләр тарафыннан үтерелә. Мәсәлән, «Каһәрмән чокыры» риваятендә әлеге исемне йөрткән ике чокыр барлыгы турында хәбәр ителә. Бер чокырда «Каһәрмән үзенең урлаган, талаган мал-мөлкәтен җыеп» сакласа, икенчесендә «аны икетуганы кыйнап үтергән». Ачыктан-ачык экспрессив буяулар белән тасвирланмаса да, биредә риваятьченең позициясен дә тоярга була, аның «юньле кешене туганы үтерми» дигән караштa торганлыгы сизелә. Каракны һәлакәткә бары тик кансызлыгы һәм намуссызлыгы гына китерә. «Гайнетдин чокыры» исемле риваятьтә дә әлеге шәхеснең икейөзлелегенә ишарә бар: «Рапат авылында элек Гайнетдин исемле кеше яшәгән. Бар яктан да аңлы, сәләтле булган ул. Йөзе – матур, сүзе – татлы, кешеләрне бер карауда үзенә тарткан. Аны бар кеше дә яраткан. Беркем дә аның кире якларын күрмәгән. Чынлыкта исә, Гайнетдин җиңел юл белән баюга исәп тоткан...»

«Изгелекле» караклар турындагы риваятьләрдән аермалы буларак, «гади» караклар хакында сөйләүче әсәрләрдә аларның юлбасарлык юлына басуының бер генә сәбәбе дә китерелми, бу хакта, гомумән, телгә алынмый. Димәк, кешенең угрылыкка тотынуына халык хәтеренә сеңеп калырлык бернинди җитди социаль мотивация дә юк булып чыга. Әлеге мотивның «гади» караклар турындагы риваятьләрдә урын алмавы, риваятьчеләрнең аларга кире караштa торуларына ишарәли, чөнки «изгелекле» караклар хакындагы әсәрләрнең һәммәсендә дә кешенең угрылык юлына басуы социаль сәбәпләр, җәмгыятьнең гаделсезлеге белән аңлатыла һәм бу образлар ачыктан-ачык сөйләүченең симпатиясе белән сугарыла. Шулай да, «гади» караклар турындагы әсәрләрдә информаторларның аларга симпатиясе яки антипатиясе турыдан-туры хәбәр ителми, моны бары тик ишарә рәвешендә генә тоемларга була.

Аның каравы, Башкортстан татарларының «изгелекле» һәм «гади» караклар циклындагы риваятьләрендә качкыннарга маҗаралы әкият герое сыйфатларын биреп карау да ачык сизелә. Фольклорчы Ф.А. Нәдершина бу күренешнең әлеге типтагы башкорт риваятьләрендә дә зур урын тотуын «Бейеш», «Кызырын таш-Ибли йорты», «Айчуак маҗаралары», «Буранбай» кебек әсәрләр мисалында билгеләп үтә [Нәҙершина, б. 278–280]. Димәк, риваятьләргә әкият традицияләре килеп керә.

Аларның иң зурысы – качкыннарны гаять акыллы, хәйләкәр һәм шуңа күрә тоттырмас зат итеп сурәтләүдән күренә. Мәсәлән, Гайнетдин карак «урлашканда атының дүрт аягына да тискәре итеп чабата кидерә торган булган. Бу ат эзен яшерү өчен эшләнгән» («Гайнетдин чокыры»); «Тотылмас өчен, Хөсәен качкын итеген тискәре кигән. Эзәрлекләүчеләр аны эзләп, капма-каршы якка китә торган булганнар» («Хөсәен имәнлеге»). Дошманнан әлеге ысул белән – аяк киеменең тискәре ягын киеп котылу мотивы югарыда телгә алынган

риваятьләрдә реаль төсмерләр алып, эзәрлекләүчеләрне хата юлдан җибәрү вазифасын үтәсә дә, аның тамырлары тирәнгәрәк, борынгы мифологиягә килеп тоташа. Мәсәлән, М.А. Васильев тарафыннан 1915 елда Стәрлетамак өязе Толбазы авылында язып алынган «Шүрәлене ничек алдарга?» мифологик хикәятендә урманда шүрәле адаштырган кызлар нәкъ шул юл белән, киемнәрен – тискәре ягы белән, ә башмакларын сулын – уң аякка, уңын – сул аякка киеп, әлеге затның тылсымыннан котылалар [Татар халык…, б. 276]. Башкортстан татарларының йола иҗатын тикшерүче Р.М. Мөхәммәтҗанов исә кияүгә чыгасы кызның туй алдындагы кичне мунча кергәч, явыз рухлар зыян салмасын өчен, күлмәген кире ягы белән киюе турында яза [Мөхәммәтҗанов, б. 42]. Бу исә – явыз көчләрне алдауга юнәлтелгән экзапатетик магия күренеше.

Димәк, борынгы халык киемнең тискәре ягын киюгә илаһи мәгънә салган, шул рәвешле явыз рухларны алдап, үзен танытмаска һәм аларның зыяныннан котылырга өмет иткән. Анализланучы риваятьләрдәге дошманны аяк киеменең тискәре ягын киеп юлдан яздыру мотивын да без әлеге борынгы экзапатетик ышануның трансформация кичереп, тылсымын җуеп, реаль тормышка якынлашуының нәтиҗәсе итеп карарга тиешбез. Аерма тик шунда: борынгы ышанудагы явыз рухлар урынын эзәрлекләүчеләр, я булмаса патша солдатлары ала, аяк киеменең тискәре ягын кию магик максатларда түгел, ә практик ихтыяждан чыгып, куып килүчеләрне ялгыш юлга җибәрү өчен файдаланыла. Шулай итеп, әлеге мотивның генетик тамырлары борынгы мифологиягә килеп тоташу һич шик тудырмый.

«Хөсәен имәнлеге» риваятендә каракның беркемнән дә тоттырмавын халык, маҗаралы әкиятләр өчен традицион алым кулланып, аның хәйләкәрлеге белән исбатлый. «Шулай бервакыт, Хөсәенне, шарт та шорт мылтык атып, патша солдатлары куалар. Суга бүрәнә төшереп җибәрә дә үзе яр астына поса. Хөсәен качкын дип белеп, бүрәнәгә ата башлыйлар. Бүрәнә арчыган ягы белән өскә әйләнә. «Әлкте, корсагы белән өскә әйләнде»,– дип, патша солдатлары, мылтыкларын иңнәренә салып, килгән юлларыннан китәләр». Шушы ук традицион мотив XX гасырның икенче яртысында иҗат ителгән «Хөсниярнең үткерлеге» риваятендә дә кабатлана: «Хөсниярне тотып район милиция бүлегенә япканнар. Төрмә дигәннәре яр буенда гына, имеш. Качкы төн буена стенаны кырып, кулына ком җыйган. Шуннан, кысталам дип, милиционерны чакырган. Тегесе ишекне ачуга, күзенә ком сибә дә, Хөснияр чыгып йөгерә. Милиционер күзен уып ачканчы, Хөснияр елга буена килеп җитә. Шунда яткан түмәрне алып суга ыргыта һәм шым гына юк була. Шаптырдаган тавышны ишеткән милиционер, тоткын суга сикерде, дип, шул тарафка пуляларын ата башлый. Пулялар бетә, яр буе тынып кала». Әлеге юллар качкыннарның халык аңында хәйләкәрлек, үткерлек символы булып чыгыш ясауларын раслый.

Качкыннар һәм каралар турындагы риваятьләрдә, нигездә, XVIII гасыр башыннан алып XX гасыр урталарында кадәр булган

вакыйгалар, социаль катламнар, җәмгыять тәртипләре чагылыш таба. Димәк, әлеге әсәрләр дә якынча шул чорларда иҗат ителгән булып чыга. Бу инде – борынгы мифологик карашлар җуела төшкән, мәҗүсилек эзләре чагыштырмача аз сакланган дәвер. Шуңа күрә дә риваять тукымасына алар трансформация кичереп, тылсымлылык сыйфатларын бары тик ишарәләр рәвешендә генә саклаган хәлдә килеп керәләр. Тамырлары белән мифологиягә килеп тоташкан мотивлар, сюжет элементлары биредә конкрет тарихи җирлек, тарихи чор, конкрет шәхесләр эшчәнлеге белән тыгыз үрелеп килә. Шулай итеп, тикшерелгән риваятьләр реаль чынбарлык күренешләре белән халкыбызның мифологик карашларын, иҗади фантазиясен бергә берләштереп килә һәм фольклорның башка жанрлары белән тыгыз мөнәсәбәттә торып, кабатланмас синтез тудыра.

Әдәбият

Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни мөхәррире Ә.М. Сөләйманов. Уфа: Китап, 2018. 344 б.

Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. Казан: ТӘһСИ, 2021. 312 б.

Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк һәм төньяк-көнчыгыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. Казан: ТӘһСИ, 2021. 296 б.

Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк һәм төньяк-көнбатыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. Казан: ТӘһСИ, 2021. – 304 б.

Криничная Н.А. Русская народная историческая проза: вопросы генезиса и структуры / отв. ред. В.К. Соколова. Л.: Наука, 1987. 232 с.

Минһажетдинов М.Х. Ҡәләмендә ҡөҙрәт бар: монография, әҙәби тәнҡит һәм башҡорт фольклористикаһына арналған хеҙмәттәр / төҙөүселәре, баш һүҙ авторҙары Т.А. Килмөхәммәтов һәм Ә.М. Сөләймәнов. Өфө: Китап, 1995. 256 б.

Мөхәммәтҗанов Р.М. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты / төзүчеләр: И.И. Ямалтдинов, И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. Казан: ТӘһСИ, 2021. 228 б.

Насыйри Каюм. Сайланма әсәрләр: ике томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. 320 б.

Нәҙершина Ф.А. Риүәйәт һәм легендаларҙа халыҡ тарихы. Тулыландырылған баҫма. Өфө: Китап, 2011. 360 б.

Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / вступ. статья В.И. Ереминой. 2-е изд. Л.: Издательство ЛГУ, 1986. 364 с.

Сөләймәнов Ә.М. Әкиәттә хәҡиҡәт: башҡорт көнкүреш әкиәттәренең жанр составы, сюжет төрлөлөгө, тормош ерлеге. Өфө: Китап, 1997. 400 б.

Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар. Икенче китап / Галимҗан Гыйльманов хикәяләвендә. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 432 б.

Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар / томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы С.М. Гыйләҗетдинов; фәнни редакторы Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 368 б.

Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки: в аспекте в связи с первобытным фольклором. Алма-Ата: Наука, 1973. 216 с.

Урманче Ф.И. Татар халык иҗаты. Казан: Мәгариф, 2005. 383 б.

Фазлутдинов И.К. Синтез исторических и мифологических воззрений в преданиях населения северо-западного Башкортостана // Славянские этносы, языки и культуры в современном мире: материалы VII Международной научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения доктора филологических наук профессора Леонида Михайловича Васильева (г. Уфа, 23 сентября 2021 г.) / отв. ред.: В.Л. Ибрагимова, Л.А. Киселева. Уфа: РИЦ БашГУ, 2021. С. 303–311.

КУШЫМТА

I. «Изгелекле» караклар һәм качкыннар турындагы риваятьләр

1. Баязит урманы

Баязит качкын зур, мәһабәт гәүдәле, чем кара озын чәчле булган. Тирә-як байлары, алпавытлар аннан уттан курыккандай куркалар. Юлда төнен калучыларның мәетләре табыла – байларныкы, патша чиновникларыныкы. Баязит качкын аларның байлыкларын, атларын ярлыларга өләшкән. Үзенең аты исә теләсә нинди сазлыкларны да, елга-күлләрне дә җилдәй үткән.

Бервакыт үзенең сөйгәне Маруся янына килгәндә, сагалап торып, Баязитны тотып алалар. Ычкыныр иде, озын чәченнән эләктергәннәр. Һәлак була Баязит качкын. Ә шәүләсе байларга шом салып, озак еллар урманда йөргән, имеш. Урман исеме шуннан торып калган.

1977 елда Башкортстанның Караидел районы Багазы авылында
Туктабикә Гыйниятуллинадан (1918 елгы)
Мөхәммәт Закиров язып алган

2. Бәкер тавы

Аскын районы Күбияз авылы янында Бәкер тавы бар. Җирле халык сөйләвенә караганда, элек Бәкер исемле кыю кеше булган. Авыл байларына һич көн күрсәтмәгән ул. Бервакыт аннан үч алмакчы булганнар. Бәкер текә тау өстендә, котылыр әмәл юк икән. Аста Төй елгасы аккан. Бәкер, каты чабып килгән уңайга, аты белән, таудан елгага ташланган, ди. Аның чын исеме Әбүбәкер булуга карамастан, тауны халык «Бәкер тавы» дип йөртә.

1977 елда Башкортстанның Аскын районы
Аскын авылында Фәйхунә Вәлиевадан (1946 елгы)
Мөхәммәт Закиров язып алган

3. Гәрәй сазлыгы

Элек авылда Гәрәй исемле кеше булган. Ул авыл байларына һич көн күрсәтмәгән, ди. Байлар бервакыт моңардан үч алмакчы булганнар.

Бу турыда ишетеп, Гәрәй авылдан ерак булмаган бер сазлык эченә кереп качкан. Байлар сазлыкны бер ел буена көне-төне саклаганнар,

имеш. «Гәрәй дә шунда ачлыктан үлгән икән»,– дигән имеш-мимешләр йөри халык телендә. Сазлык шуңа – «Гәрәй сазлыгы».

1996 елда Башкортстанның Туймазы районы
Тукай авылында Хәҗәр Шафыйковадан (1929 елгы)
Земфира Шакирова язып алган

4. Кукушкин тавы

Безнең авылда җир җиләген җыярга «Урыс ягы»на йөриләр. «Урыс ягы» дип урыслар яшәгән Зайцево, Орловка[1] авыллары тирәләрен әйтәләр. Шундагы җиләккә иң бай урыннарның берсе – «Кукушкин тавы».

Элек бу тауда үзенең кешеләре белән Кокуш исемле атаман яшәгән. Тау янында матур күл җәелеп яткан, анда бик күп су кошлары, хәтта аккошлар да йөзеп йөргән. Кокуш үзенең көче һәм батырлыгы белән тирә-якта дан тоткан. Ул якындагы бай кешеләрне талап көн күргән, ә ярлыларга кагылмаган. Кокушның сызгыруы берничә чакрымга яңгыраган. Аны ишетү белән халык Кокушның уңышлы аудан кайтуын, яисә үз кешеләрен җыюын аңлаган.

Кокуш яшәгән тауны халык «Кокуш тавы» дип йөрткән. Соңрак, халык теленә җайлашып, ул «Кукушкин тавы» дип атала башлаган.

1998 елда Башкортстанның Яңавыл районы музее материалларыннан
Гөлчәчәк Әүхәтова күчереп алган

5. Миндулла куышы

Миндуллалар авыл очында торганнар. Йортлары бәләкәй генә, салам түбәле була. Әтисе һәм әнисе байда батраклыкта йөриләр. Ярлыларның да ярлысы була алар. Көне-төне эшләсәләр дә, бернәрсә дә арттыра алмыйлар. Менә Миндуллага да рәхәт көннәр бетә, аны да көтү көтәргә куялар. Иртән тору, мал куу һәм төрле эшләрне эшләү аның көчен арттырган. Киң күкрәкле, көчле егет булып үсеп җиткән. Сокланмаган кеше булмый аңа. Әле яшүсмер чагында ук өч яшьлек үгезне бер сугуда үтереп салган, дип сөйлиләр аның турында.

Бервакыт бай улына рекрутлык килеп җитә. Бай чиновникларны сатып ала да үзенең улы өчен Миндулланы җибәрә.

Миндулланың әтисе, байга барып, дөреслекне табарга тырышкан, ләкин аны хатыны белән урамга чыгарып бызактырганнар[2]. Нык кайгырудан Миндулланың әнисе үлә, ә әтисе чиргә сабыша. Бу хәбәр ничектер приемда утырган Миндуллага килеп җитә. Приемдагы ничәмә стражникны бәреп ега да егет, сыза урманга.

Бу якларда, Караидел[3] буенда тау куышы бар. Әле дә «Миндулла куышы» дип йөртәләр. Шунда үз ише ярлы егетләрне җыя һәм байлардан үчен ала башлый Миндулла. Аның исемен ишетүгә, байлар дер калтырый башлыйлар. Миндулла байларның юлларын баса,

[1] *Зайцево, Орловка* – Башкортстанның Яңавыл районындагы авыллар/

[2] *Бызактыру* (диал.) – ыргыту, ату.

[3] *Караидел* – Чиләбе, Свердловск өлкәләре һәм Башкортстан аша агып, Агыйделгә коючы елга.

аларның малларын, акчасын ярлыларга өләшә. Ләкин сатлыкҗаннар аны патша жандармнарына тотарга ярдәм итәләр. Миндулланы сөргенгә җибәрәләр. Бүтән бу якка кайтмый инде ул, һәлак булгандыр. Тик менә, батырлыгы хакында һәйкәл булып, тау куышы тора.

1971 елда Башкортстанның Нуриман районы
Кызыл Яр авылында Вәсбиямал Хәйбрахмановадан (1899 елгы)
Д. Зиннуров язып алган

6. Хөсәен имәнлеге

Хөсәен качкынның төтене землянкасыннан өч чакрым читтә чыккан. Җирне казып, ул шулай төтен юлы ясаган, имеш.

Тотылмас өчен, Хөсәен качкын итеген тискәре кигән. Эзәрлекләүчеләр, аны эзләп, капма-каршы якка китә булганнар.

Шулай бервакыт Хөсәенне, шарт та шорт мылтык атып, патша солдатлары куалар. Суга бүрәнә тәгәрәтеп төшереп җибәрә дә, үзе яр астына поса. Хөсәен качкын дип белеп, бүрәнәгә ата башлыйлар. Бүрәнә арчыган ягы белән өскә әйләнә.

«Әләкте, корсагы белән өскә әйләнде», – дип, патша солдатлары, мылтыкларын иңнәренә салып, килгән юлларыннан китәләр.

Авыл янындагы имәнлекне «Хөсәен имәнлеге» дип йөртәләр.

1977 елда Башкортстанның Караидел районы
Багазы авылында Әхмәт Салиховтан (1915 елгы)
Мөхәммәт Закиров язып алган

7. Хөснияр качкы[1]

Хөснияр Мөскелде авылыннан булган. Мылтыгы белән ауга йөрергә яраткан. Үзе сал агызуда эшләгән була. Шулай 1941 елда, сугыш алдыннан, Уфага сал агызып төшеп баралар. Юлда саллары тарала, ә калганын сатып җибәрәләр. Шуннан соң Хөснияр, хөкем ителүдән куркып, качкылыкка китә. Яшеренеп кенә авылына кайтып йөргән була, ләкин ярлы-ябаганың әйберенә тимәгән. Киресенчә, тапкан малын өләшеп бирер булган.

Хөснияр качкының төтене землянкасыннан өч чакрым читтә чыккан, имеш. Тотылмас өчен ул итеген башы белән артка каратып кия торган булган, аны эзәрлекләүчеләр, итек эзенә алданып, кире якка китә торган икән. Шулай бервакыт Хөсниярне, шарт та шорт мылтык атып, солдатлар куалар, ди. Ул суга бүрәнә тәгәрәтеп төшереп җибәрә дә, үзе яр астына поса. Солдатлар караңгыда бүрәнәне Хөснияр дип шәйли һәм ата башлыйлар. Шулчак бүрәнә каерысы каезланган ягы белән өскә әйләнә. Әләкте моңа, корсагы белән өскә калкып чыкты, дип, солдатлар, мылтыкларын иңнәренә салып, килгән юлларына китәләр. Авыл янындагы имәнлек шуннан соң «Хөснияр имәнлеге» дип атала башлый.

2019 елда Башкортстанның Аскын районы Әмир авылында туып,
хәзер Ханты-Манси автономияле округының
Ньяган каласында яшәүче Явидә Мөкъсиновадан (1962 елгы)
Заһит Мурсиев язып алган

[1] *Качкы* (диал.) – качкын.

8. Хөсниярнең үткерлеге

Бервакыт Хөснияр халык җыенына килә. Аның монда икәнен белгән милиционерлар, кешеләрне ерып, тотарга дип киләләр. Хөснияр качып өлгерә һәм бер авылдашы аны базына яшерә. Милиционерлар килеп базга төшә башлыйлар. Ләкин Хөснияр югалып калмый, өйнең мөешен[1] күтәреп, баздан чыгып кача.

Икенче тапкырында Хөсниярне барыбер тотканнар. Суд бара, моңардан хөкемдар сорый икән:

– Төрмәдән ничек качтыгыз?

– Менә болай, – дип, качкы ике яклап саклап торган милиционерларның якаларыннан тотып башлары белән чәкәштерә дә, тәрәзәдән чыгып та кача.

Хөсниярне, тотып, район милиция бүлегенә япканнар. Төрмә дигәннәре яр буенда гына, имеш. Качкы төн буена стенаны кырып, кулына ком җыйган. Шуннан, кысталам дип, милиционерны чакырган. Тегесе ишекне ачуга, күзенә ком сибә дә, Хөснияр чыгып йөгерә. Милиционер күзен уып ачканчы, Хөснияр елга буена килеп җитә. Шунда яткан түмәрне алып суга ыргыта һәм шым гына юк була. Шаптырдаган тавышны ишеткән милиционер, тоткын суга сикерде, дип, шул тарафка пуляларын ата башлый. Пулялар бетә, яр буе тынып кала.

Шулчак ерактан Хөсниярнең тавышы ишетелгән, ди:

– Нәрсә, мент, шул нәрсәмне тоттыңмы?

2019 елда Башкортстанның Аскын районы Әмир авылында туып,
хәзер Ханты-Манси автономияле округының
Ньяган каласында яшәүче Явидә Мөкъсиновадан (1962 елгы)
Заһит Мурсиев язып алган

9. Хөснияр иректә

Биявәшкә[2] эре бәрде – хариус тула торган иде, аны тотар өчен буа эшләп, талчыбыктан үреп, мурда салына иде. Бер тапкыр балык юк, кемдер караңгыда килеп, карап алып китә. Нишләргә? Әни белән эти киңәшләштеләр дә, мылтык көпшәсенә тоз тутырып, мурдадагы балыкны сакларга Бәхет күле тирәсендә чыгып яттылар.

– Менә килде, ди теге кеше, суга ерып кереп, буага басып, мурданы күтәрәм дип, иелүе булды, күтенә тоз белән атуым булды, – ди этием. – Бу каракның ничек йөгереп качканын күрсәгез! – дияр иде... Кем булды икән, ничек этләнде икән… әлегәчә бу хәл сер булып калды, этием дә кем икәнен белмәде, ләкин бик тә Хөсниярга охшаган иде, ди...

Җитмешенче елларда безнең авылдан бер кеше Свердлау каласына барган. Урамда милиция майорын танып калган, ди:

– Хөснияр, син монда нишләп йөрисең? – дип сораган.

---

[1] *Мөеш* (диал.) – почмак.

[2] *Биявәш* – Пермь өлкәсеннән чыгып, Башкортстанның Аскын районы буенча агучы елга.

– Бирермен мин сиңа Хөсниярне. Унике сәгать эчендә бу шәһәрдән юк бул! – дигән тегесе.

2019 елда Башкортстанның Аскын районы Әмир авылында туып, хәзер Ханты-Манси автономияле округының Ньяган каласында яшәүче Явидә Мөкъсиновадан (1962 елгы) Заһит Мурсиев язып алган

10. Яркәй тавы

Хәзерге Яркәй[1] авылы янындарак «Яркәй тавы» дигән урын бар. Аның тарихы мондый.

Элек патша хөкүмәте халыкка бик авыр салым салган. Яркәй исемле кеше җитәкчелегендәге авыл халкы салым җыючыларны тукмап, куып җибәргән. Озак та үтми, хөкүмәтнең кораллы гаскәрләре килгәч, Яркәй авылны ташлап, шушы тауга качып киткән. Ул шушында тау куышында качып яткан. Ләкин патша гаскәрләре Яркәй качкынны барыбер тотып алганнар. Шуннан бирле бу тауны «Яркәй тавы» дип йөртәләр.

1998 елда Илеш районы Иштирәк авылында Кашбелгаян Ногмановтан Таңсылу Ногманова язып алган

11. Япарай куышы

Элекке заманда патша армиясендә хезмәт вакыты бик озын була. Яппар исемле егет, солдат хезмәтенә барудан качып, тау буендагы җирне чокый һәм урман эчендә куыш кора. Хезмәт срогы тулганчы, ул шунда яши.

Бу урынны кеше үтеп керә алмаслык кара урман каплап торган була. Шуңа да егетне беркем дә таба алмый. Шуннан бирле бу урынны халык «Япарай куышы» дип атый.

1999 елда Туймазы районы Карамалы-Гобәй авылында Фазлый Камалиев (1908 елгы) истәлекләреннән Фәнилә Бәйрәмова күчереп алган

II. «Гади» караклар турындагы риваятьләр

12. Әхмәт кулы

Бу чокырда элек, Әхмәт исеме ат карагы иптәшләре белән качып яткан булган. Яшерен сукмаклардан төрле якларга кәсепкә йөреп, атларын да шушында тоткан. Бу атама шулай барлыкка килгән.

1998 елда Башкортстанның Туймазы районы Тукай авылында Айгөл Хаҗиева язып алган. Информаторы күрсәтелмәгән

13. Әпес тавы

Исәнбай* авылында элек Әпес исемле кеше яшәгән була. Бервакыт ул Игъмәт* авылына юлга чыга. Ләкин, юлда ниндидер хәл

[1] *Яркәй* – Югары Яркәй, Башкортстанның Илеш районындагы авыл.

булып, ул шушы таудагы урманга качып китә. Авыл халкы аны барыбер тотып ала.

Бу урман инде күптән киселеп, урыны сөрелеп беткән, ләкин халык кайчандыр ул урнашкан тауны һаман да «Әпес тавы» дип атый.

1998 елда Башкортстанның Илеш районы
Рсай авылында Мәгъсүм Кашаповтан (1927 елгы)
Айгөл Сәетова язып алган.

14. Гайнетдин чокыры

Рапат авылында элек Гайнетдин исемле кеше яшәгән. Бар яктан да аңлы, сәләтле булган ул. Йөзе матур, сүзе татлы икән, кешеләрне бер карауда үзенә тарткан. Аны барысы да яраткан. Беркем дә аның кире якларын күрмәгән.

Чынлыкта исә, Гайнетдин җиңел юл белән баюга исәп тоткан. Аның бик яхшы, өйрәтелгән эт шикелле аты булган. Шул аты белән Гайнетдин еракларда сарык, кәҗә һәм башка төрле терлекләрне бик оста итеп урлаган.

Авыл читендә тирән чокыр булган. Кешеләр аны читләтеп үтә торган булганнар, нәрсәдәндер шикләнгәннәр. Гайнетдин шушы чокырда урланган малларны чалган. Урлашканда атының дүрт аягына да чабата кидерә торган булган. Бу ат эзен яшерү өчен эшләнгән. Хәзер Гайнетдин юк, ә чокыр әле дә бар, аны һаман да «Гайнетдин чокыры» дип йөртәләр.

1999 елда Башкортстанның Чакмагыш районы
Рапат авылында Зөләйха Хәбировадан
Ирина Насыйрова язып алган

15. Кара сыер чишмәсе

«Кара сыер чишмәсе» Байгуҗа авылында, Бәрсүән елгасы башында урнашкан. Борынгы заманда, безнең авыл шаулап торган карурман эчендә утырган вакытта, шушы чишмә урынында бер бик юан йөзьяшәр чыршы үскән булган. Көннәрнең берсендә давыл чыгып, аны төбе-тамыры белән аударып ташлаган. Һәм, ни гаҗәп, чыршы төбендәге чокырдан кара сыер тиресе килеп чыккан! Караклар сыер урлап суйганнар да тиресен шушы чыршы төбенә күмеп куйганнар, имеш.

Шуннан кешеләр, тагын берәр әйбер күммәделәр микән дип, чыршы төбен казый башлаганнар икән, ургылып су чыккан, ди. Менә шуннан соң бу чишмәгә «Кара сыер чишмәсе» дигән исем ябышып калган, имеш.

1998 елда Башкортстанның Яңавыл районы Байгуҗа авылы музеенда
Талиб Килмәтовның 1987 елда язып калдырылган истәлекләреннән
Гөлчәчәк Әүхәтова күчереп алга.

16. Каһәрмән чокыры

Элек безнең тирәләрдә Каһәрмән исемле кеше яшәгән, диләр. Ул атаклы ат карагы булган. «Каһәрмән чокыры» дип ике чокырны атый-

лар. Беренчесендә аны икетуганы кыйнап үтергән. Икенче чокыр – урманда. Монда Каһәрмән үзенең урлаган, талаган мал-мөлкәтен җыеп саклаган, диләр.

1997 елда Башкортстанның Кушнаренко районы
Илек авылында Фәнил Гәрәевтән (1928 елгы)
Илдар Хәйруллин язып алган

17. Кизгән сазы

Бу зур булмаган сазлык үз исемен 1928 елда алган, дип сөйли картлар. Егерменче елларда Югары Карышта Казыйхановлар бандасының «даны» чыккан була. Алар безнең авыл халкына гына түгел, тирә-як авылларга да зур зыян салганнар. Хакый Атзитаров дигән юлбасарның бигрәк тә куркыныч, канэчкеч кеше булуы турында сөйлиләр иде.

1928 елда шушы банда Борай районы Кизгән авылыннан Яңа Урыс авылы ярминкәсенә баручы бер сәүдәгәрне сагалап торып, аны үтерә һәм гәүдәсен шушы сазга ташлап китә. Шуннан бирле бу сазлык «Кизгән» исеме белән аталып йөри.

1930 елларда банда тармар ителә.

1998 елда Башкортстанның Балтач районы
Югары Карыш авылында Асия Харисовадан (1945 елгы)
Фәнүзә Садыйкова язып алган

18. Өйкискән тугае

Байрак-Түбә һәм Кәкребаш[1] авыллары арасында элек куе урман үскән. Шушы урман эчендә бер карак яшеренеп яткан. Ул урманда агач кисеп, йорт салган. Халык шул хәлдән соң бу җирләрне һәм күлне «Өйкискән» дип атаган.

1998 елда Башкортстанның Туймазы районы
Кәкребаш авылында Кашап Шакировтан
Гөлчәчәк Әхмәдиева язып алган

Фазлетдинов Илдус Камил улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, Башкорт дәүләт университетының
татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы доценты (Уфа);
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
халык иҗаты бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре (Казан)

[1] *Байрак-Түбә һәм Кәкребаш* – Башкортстанның Туймазы районындагы авыллар.